

Л. В. Войтова, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

**ЕТАПИ ПРОСВІТНИЦЬКО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
САНКТ-ПЕТЕРБУРЗЬКОГО КОМІТЕТУ ГРАМОТНОСТІ
(1861–1895 рр.)**

Войтова Л. В.

Етапи просвітницько-педагогічної діяльності Санкт-Петербурзького Комітету грамотності (1861 – 1895 рр.)

Виявлено та обґрунтовано етапи просвітницько-педагогічної діяльності Санкт-Петербурзького Комітету грамотності: перший етап (1861 – 1864), другий (1864 – 1885), третій (1885 – 1893) та четвертий етап (1893 – 1895). З’ясовано, що робота Комітету полягала у поширенні освіти серед народу, що передбачало поширення книг; заснування школи для підготовки сільських учительок; публікація журналу; розгляд питань про впровадження української мови в народних школах; оприлюднення списків погоджених книг і посібників; проведення конкурсів на кращі посібники та книги для народного читання; створення у провінціях книжкових складів; збір відомостей про народну освіту; публікація народних книг; постачання книгами духовенства; обговорення питань про заходи щодо поширення народної освіти; надсилання клопотань про влаштування народного театру; організація допомоги голодуючим учням народних шкіл; видання каталогів і довідкових керівництв; облаштування безкоштовних народних читалень; обговорення питань про поліпшення стану української літератури; видання каталогу кращих книг для народних читалень; порушення клопотання про відміну тілесних покарань у навчальних закладах; створення спеціального фонду для облаштування народних бібліотек; надання юридичних консультацій з питань народної освіти (відкриття недільних шкіл, бібліотек, організація товариств народної освіти або народних читань) та ін.

Ключові слова: просвітницько-педагогічні товариства, Санкт-Петербурзький Комітет грамотності, народна освіта, навчальні заклади.

Войтова Л. В.

Этапы просветительской-педагогической деятельности Санкт-Петербургского Комитета грамотности (1861 – 1895 гг.)

Выявлены и обоснованы этапы просветительско-педагогической деятельности С.-Петербургского Комитета грамотности: первый этап (1861 – 1864), второй (1864 – 1885), третий (1885 – 1893) и четвертый этап (1893 –

1895). Вияснено, що робота Комітета заключалась в розпространенні освіти серед народу, а саме: розпространення книг; створення школи для підготовки сільських вчителів; публікація журналу; розглядання питань про впровадження української мови в народні школи; публікація списків погоджених книг і посібників; проведення конкурсів на найкращі посібники і книги для народного читання; створення в провінціях книжкових складів; збирання відомостей про народну освіту; видавання народних книг; постачання книгами духовенства; обговорення питань про заходи з розпространення народної освіти; ходатайство про створення народного театру; організація допомоги голодуючим учням народних шкіл; видавання каталогів і посібників; облаштування безкоштовних народних читалень; підняття питання про покращення стану української літератури; видавання каталогу найкращих книг для народних читалень; ходатайство про скасування фізичних покарань в навчальних закладах; створення спеціального фонду для облаштування народних бібліотек; надання юридичних консультацій по питаннях народної освіти (відкриття недільних шкіл, бібліотек, організація товариств народної освіти або народних читань) і др.

Ключові слова: просвітницько-педагогічні товариства, Санкт-Петербурзький Комітет грамотності, народна освіта, навчальні заклади.

У сучасних умовах розвитку української держави перед суспільством актуалізувалося завдання наукового вивчення і переосмислення історичного минулого українського народу. Об'єктивне висвітлення становлення і розвитку просвітницьких товариств стало можливим тільки з проголошенням незалежності України. Нові політичні умови уможливили використання не доступних раніше архівних матеріалів та документів. Тим часом саме вони ґрунтовно висвітлюють процеси становлення і розвитку просвітницьких товариств, форми і методи їх діяльності в історичних умовах. Вони дають змогу дізнатися про участь цих товариств в українському національно-культурному та освітньому русі.

Відомо, що на українських землях – і на Західній і на Наддніпрянській Україні – здавна існували просвітницькі товариства, що обирали своїм завданням поширення освіти шляхом заснування українських шкіл, створення підручників, поширення нового знання. Нас у даному разі цікавить питання діяльності національно-культурних організацій, що діяли на території

Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX століття в контексті просвітницької діяльності Санкт-Петербурзького Комітету грамотності, який ставив перед собою подібні завдання. Таке дослідження, по-перше, дає змогу розглянути процес становлення і розвитку просвітницького руху у контексті українського національно-культурного відродження, де осередками освіти насамперед виступали міста; по-друге, виявити провідні тенденції і напрями цього руху, осмислити творчий досвід визначних просвітителів, що зумовили позитивну трансформацію основ українознавчого світогляду; по-третє, що, на наш погляд, надзвичайно важливо актуалізувати все цінне з минулого для сьогодення. Вивчення просвітницького руху, як компонента відродження духовності України є важливим для відродження національної свідомості.

Останніми роками з'явилося чимало наукових праць, у яких досліджуються окремі аспекти історії просвітництва, у тому числі й просвітницької діяльності громадських організацій окремих регіонів України. Серед них вагомими є праці Л. Березівської, А. Борейка, Л. Вовк, Н. Гупана, С. Дмитренко, Б. Євтуха, Н. Ничкало, Н. Побірченко, О. Сухомлинської, М. Ярмаченка та ін. На жаль, поза увагою дослідників залишилася просвітницько-педагогічна діяльність комітетів грамотності, в роботі яких питання освіти займали першорядне значення. Завдяки цим об'єднанням всі, хто цього прагнув оволодівали вміннями читати, писати, рахувати, відвідували бібліотеки й читальні та ін. Тому у своєму дослідженні хочемо звернутися до історії створення та діяльності одного з таких товариств – С.-Петербурзького Комітету грамотності. Аналізуючи історико-педагогічну літературу, ми не виявили жодної розвідки, в якій так чи інакше згадувалося б про діяльність цього об'єднання.

Санкт-Петербурзький Комітет грамотності виник у період суспільного піднесення (початок 60-х років XIX ст.), коли питання народної освіти набули особливого значення серед інших важливих питань тогочасності; періоду, коли, як сказав один із сучасників, „всі відчули, що ми пішли і йдемо”. За визначенням Д. Протопопова, період, коли „російське суспільство пробудилося

до життя, суспільство, в якому до того часу панували зовнішній спокій і мертвотність, але краща частина якого з кінця 40-х років прагнула до суспільної справи. Відклавши незгоди, люди попрямували до живого діла, якому, здавалось, було відкрите таке широке поприще”. Народна освіта не була при цьому залишена в стороні, навпаки, у малих і великих містах на її користь плідно працювали зацікавлені особи: засновувалися недільні та щоденні школи; порушувалися клопотання про створення учительських семінарій; у провінційних містах, одна за іншою, виникали спроби створення товариств народної освіти; І. Тургенєв склав проект товариства розповсюдження освіти; Л. Толстой, працюючи в школі, видавав педагогічний журнал; гуртки приватних осіб організували народні бібліотеки, влаштовували лекції для народу, мріяли про народні музеї тощо [8, с. 5].

Перша спроба створити Комітет виникла ще задовго до його заснування. Ідея щодо його заснування зародилася ще у 1847 році і належить члену Імператорського Вільного економічного товариства С. Лошкарьову. Він запропонував створити при Вільному економічному товаристві Комітет сприяння поширенню грамотності „переважно між селянами, позбавленими, порівняно з іншими класами населення, будь-яких засобів для одержання освіти”. С. Лошкарьов висловлював побажання, щоб при цьому особлива увага була звернена на освіту дівчат, майбутніх матерів сімейств [8, с. 7; 9, с. 5–6]. Програма діяльності майбутнього Комітету, за пропозицією С. Лошкарьова, охоплювала: збір відомостей про існуючі школи та їх стан; створення нових шкіл, навчальних прихистків та недільних класів; видання книг „для сільського читання в морально-релігійному дусі і рекомендацій з всіх галузей сільського господарства; заохочення священиків та ін. осіб, які займаються навчанням сільських дітей тощо” [8, с. 7; 9, с. 6].

Проте задум С. Лошкарьова зазнав невдачі: справа відкриття Комітету грамотності затягнулася. Пізніше, у 1857 та 1858 рр. вчений, не залишаючи свого задуму, у „Журнале сільського господарства” розміщує дві статті, в яких доводить необхідність створення С.-Петербурзького Комітету грамотності.

Свій запит про заснування Комітету вчений вніс у Вільне економічне товариство у 1859 році і вже 1 грудня 1860 року він був прийнятий загальними зборами. До складу майбутнього Комітету записалося 35 осіб, серед них: А. Зейдліц, Н. Варадінов, М. Гейне, І. Неронов, А. Арнгольд, Н. Отрешков, П. Небольсін, А. Ришков, С. Романович, Н. Єрмаков, С. Хрульов, Н. Беспалов та ін. До цієї групи приєднався С. Маслов, член Імператорського товариства сільського господарства і засновник Московського товариства грамотності. Бажаючи бути членом майбутнього Комітету, С. Маслов щиро виявляв радість, що врешті-решт вдалося здійснити спробу 1847 року. „Твердо вірую, – писав він, – що істина, своєю внутрішньою силою подолає і байдужість до блага загального, і перешкоди морока й пільми. Це світоч і морок його не необійме” [8, с. 9].

Потім відбулося ряд засідань, на яких обговорювалися такі питання, як: проект правил Комітету, складений С. Лошкарьовим, який зазнав при розгляді значних змін; проект діяльності Комітету, запропонований І. Тургенєвим, відповідно до якого, товариство мало засновувати школи, сприяти діячам народної освіти, видавати книги для народного читання та публікувати журнал Комітету. Зібрання погодило цей проект і вважало його достатньо близьким до статуту, виробленого самим Комітетом. Основне завдання товариства на засіданні було проголошено І. Тургенєвим: „Ми маємо намір, – зазначав він, – строго обмежитися одним первинним, елементарним навчанням, ми хочемо поширення грамотності у вузькому її сенсі. Заводити як можна більше шкіл – пропускати як можна більше осіб через ці школи – і, додати, – як тільки те можливо якнайшвидше – от в чому має полягати завдання нашого товариства. Іншими словами: ми повинні старатися розвести якнайбільше осіб, що вміють читати, писати, знають Закон Божий, перші правила арифметики і мають найперші відомості в історії і географії” [8, с. 10].

6 квітня 1861 року „Програма” (правила) Комітету була затверджена Вільним економічним товариством. Відповідно до цих правил, діяльність Комітету визначалася таким чином: матеріальна допомога школам, видання

книг, збір відомостей про народну освіту, укладання вказівок та розгляд посібників і книг для народного читання тощо. Перше зібрання Комітету відбулося 7 квітня 1861 року [8, с. 10 – 11].

Про створення С.-Петербурзького Комітету грамотності при Імператорському Вільному економічному товаристві було повідомлено на сторінках „Журналу Міністерства народного просвещения”, де зазначалося, що „на підставі § 4 статуту Імператорського Вільного економічного товариства, засновується при III відділенні оно́го комітет грамотності, у вигляді досліду на 3 роки, з тим, щоб по закінченні цього строку, вирішити: чи варто клопотати в уряду про перетворення комітету на постійний або навіть на самостійне товариство, чи продовжити його тимчасове існування, а можливо, і взагалі ліквідувати” [11, с. 55].

У цьому ж номері журналу в оголошенні Комітету грамотності зазначалося „грамотність становить першу умову освіти і розвитку кожного народу: вона для нього корисна завжди, але особливо виявляється необхідною у нас у теперішній час, коли сільське населення одержує права громадянські і виходить на шлях самобутньої діяльності” [7, с. 132].

Створення Комітету зовсім непередбачено викликало протест Міністра внутрішніх справ П. Валусєва, який вказував на те, що товариство створено без попередньої згоди з владою, що дії Вільного економічного товариства не правильні, оскільки Комітет засновано самостійно, без попереднього дозволу. Так, П. Валусєв в окремій записці дав роз’яснення „що в майбутньому ніякий комітет чи комісія, розраховані на тривале існування, не можуть створюватися при існуючих товариствах однією постановою цих товариств ... щоб надалі постійні комісії чи відділи створювалися при товариствах лише тільки після попереднього обговорення питання про їх створення в рада́х товариств, після складання короткої програми і порядку занять нового відділу чи комітету і після прохання на те окремого дозволу від того міністерства чи головного управління, якому товариство підвідомче” [8, с. 11; 9, с. 7].

У тому ж 1861 році про законність заснування Комітету порушило питання й інше відомство: ним зацікавився граф Є. Путятін, міністр народної освіти. Листом від 19 жовтня міністр просив А. Ходнева, секретаря товариства, надати йому „відомості про законні підстави, на яких цей Комітет заснований” [8, с. 13]. Результатом перевірки правильності відкриття Комітету стало внесення деяких змін у „Правила Комітету”, „міністерство знайшло за потрібне виключити згадку про те, що Комітет засновується на три роки і що він має турбуватися про поширення освіти головним чином серед колишніх поміщицьких селян” [8, с. 13].

На першому засіданні було обрано членів Комітету. Ними стали: голова – С. Лошкаръов; заступниками голови – І. Вернадський і Н. Неболсін; секретарями – Н. Єрмаков, В. Полевой, Н. Біппен і В. Фукс. Упродовж 1861 року в члени Комітету (дійсними членами могли бути лише члени Вільного економічного товариства) було обрано 91 особу, серед них: Л. Толстой, І. Тургенєв, Ф. Бариков, С. Громека, Н. Ізмайлов, П. Павлов, А. Страннолюбский, О. Паулсон та ін. З кожним роком число членів Комітету збільшувалося і досягало у 1862 р. – 250 осіб, у 1867 р. – 604, у 1871 р. – 720 і так майже до 1880-х років, коли їх кількість стає невідомою, оскільки у той час списки вже не велися [8, с. 14; 9, с. 9].

Проаналізувавши матеріали С.-Петербурзького комітету грамотності, маємо підстави визначити і обґрунтувати етапи його діяльності. До першого етапу слід віднести 1861 – 1864 роки, що на думку Д. Протопопова було „часом порушення різних питань, часом ініціатив”. Що стосується матеріальної сторони Комітету в цей період, то прибуток у 1863 році доходив до 4.258 руб. 90 к., із яких 1.000 руб. виділило Міністерство народної освіти, міністром якого на той час був А. Головнін, який „цілком співчутливо ставився до Комітету”. Членські внески всіх членів складали 30 – 40 % [8, с. 19].

З перших днів своєї діяльності Комітет відчував матеріальні труднощі, тож міг виконувати зовсім небагато, порівняно з тими завданнями, які він поставив перед собою. Незважаючи на складні обставини, за період 1861 –

1864 рр. діяльність Комітету не припинялася, а навпаки відзначалася активністю: розсилання книг, заснування шкіл для підготовки сільських вчительок, видання журналу „Заняття Комітета Грамотности”, складання списків посібників і книг для народного читання, сприяння в укладанні провінційних книжкових складів, проведення конкурсу на посібник або книгу для народного читання, обговорення питання про обов’язкове навчання [3, с. 15; 8, с. 15; 9, с. 9].

Комітет з початку свого існування увійшов у листування з багатьма особами та закладами, шукаючи порад відносно того, що йому робити, і намагався ознайомитися зі станом народної освіти в Російській імперії. Якщо врахувати, що на той час були відсутні народні школи, відчувалася матеріальна скрута, а тим більше не існувало установи, яка ставила б собі за мету поширювати освіту серед народу, стає зрозумілим те становище, в якому перебував Комітет з перших кроків своєї діяльності [8, с. 15; 9, с. 10]. Так, у „Журнале Министерства народного просвещения” зазначалося, що „якщо діяльність Комітету обмежилась протягом першого року переважно обговоренням різного роду питань (і лише небагатьма практичними починаннями), то питання ці були найсуттєвіші для успіху поширення грамотності і взагалі освіти між поселенцями” [6, с. 170].

Розсилка книг розпочалася з 1861 року, але спочатку їх розповсюджувалося небагато і коштів на ці заходи відпускалося досить мало, майже до 1867 року. Витрачатися стало набагато більше бюджету Комітету на книги лише після закриття школи для підготовки сільських вчительок, витрати якої становили від 600 до 1.400 руб. на рік.

Заснування школи для підготовки сільських вчительок вважалося однією із найбільш яскравих сторінок діяльності Комітету, тим більше, що він виступав ініціатором допуску жінок до вчителювання. Питання про спосіб підготовки вчителів порушувалося ще у 1861 році, але воно знялося з порядку денного у зв’язку з бездіяльністю комісії, якій було доручено його розробку. Лише влітку 1863 року школа сільських вчительок засновується як клас при I

Петербурзькій гімназії. У 1864 році, коли школа була переведена у безкоштовне приміщення Кирило-Мефодіївського училища, справи її пішли успішніше [8, с. 19 – 20].

Не менш важливим у цей період було публікування з 1863 року окремого журналу „Заняття Комітета Грамотности”. На жаль, особливо цікавим журнал ніколи не був, „ішов дуже мляво і не приносив ніякого прибутку, даючи іноді збиток”. З перших днів його існування Комітет мав постійно доводити Міністерству внутрішніх справ, що журнал не є додатком до двох журналів, які видавалися приватними особами, а лиши розсилається їхнім передплатникам за більш дешевшу ціну [8, с. 20].

На пропозицію О. Кониського та інших малоросійських діячів, Комітет розглядав питання про впровадження української мови в народні школи. Тому в 1862 році здійснив деякі заходи, щоб донести до відома міністерств державного майна і народної освіти необхідність запровадження малоросійської мови в народну школу півдня Росії. Проте в наступний період Комітет вже не торкався цього питання і у 1866 році, під час видання списку погоджених ним книг, навіть не публікує малоросійський відділ у зв'язку з тим, що книг цією мовою у петербурзьких книжкових магазинах немає, немає людей, які б були достатньо ознайомлені з українською літературою і які могли б бути експертами при оцінюванні цих книг [8, с. 20].

Видання списків, погоджених Комітетом книг і посібників, розпочалося з 1862 року. Одночасно починається проведення конкурсів на кращі посібники, а потім і на книги для народного читання.

Досить важливим було питання про можливість введення обов'язкового навчання, обговорене у 1862 році. До дискусії приєдналися деякі видатні педагоги того часу, які визнали таке запровадження передчасним.

У цей же період Комітет виступає посередником між провінцією і книгопродавцями, сприяючи створенню в провінції книжкових складів. Саме в цей час розпочинається розсилка книг, насамперед для духовенства і на периферію.

У кінці першого етапу, у 1864 році, пройшло три роки з часу заснування Комітету, закінчився той термін на який він був заснований (хоча в правилах Комітету, за пропозицією Міністерства державного майна, була випущена вказівка на цей термін). Порушувалося питання – залишатися Комітету при товаристві чи відокремитися і стати самостійною організацією. Бюро Комітету визнало реорганізацію Комітету в окреме товариство можливою і бажаною. Для цього, на думку Бюро, достатньо було проведеної роботи та збільшення кількості його членів. Ставши окремим товариством, Комітет, вважало Бюро, був би в змозі розширити свою діяльність, створивши в губерніях окремі комітети або комісії. З іншого боку, окреме товариство потребувало б значних затрат і не дістало б, можливо, права на безкоштовне листування зі своїми членами. Тому Бюро вважало за необхідне з'ясувати питання про безкоштовне листування, приміщення, дозвіл мати почесного президента і про матеріальне забезпечення. Проте всі питання були перекреслені рішенням Вільного економічного товариства, яке погодилося на продовження Комітетом його діяльності на попередніх умовах „до більш сприятливого часу для його перетворення” [8, с. 21].

На виборах 1864 року С. Лошкар'єв відмовився від подальшого головування, тож головою було обрано Н. Єрмакова. Так закінчився перший етап діяльності С.-Петербурзького комітету грамотності.

Другий етап роботи Комітету (1864 – 1885) у порівнянні з першим, за словами очевидців, означений меншою ініціативністю, майже не обговорювалися питання, майже не складалися клопотання; „життя Комітету глухне, особливо зовнішні його прояви” [8, с. 24; 9, с. 16].

Однак початок другого етапу позначений і деякими успіхами. Утримання журналу, що видавався Комітетом, поліпшилося. Був розроблений план для школи сільських учительок і вирішено вважати такою ж приватну безкоштовну школу, створену при 5-й гімназії, засновниками якої були А. Дундукова-Корсакова і Д. Каменська. Викладали в школі видатні педагоги того часу. Все сприяло подальшому процвітанню школи, тим більше, що саме Міністерство

народної освіти виділило на її утримання 500 руб., але каракозовський замах і подальші події, що викликали недовіру до всякої громадської ініціативи, призвели до закриття школи за розпорядженням того ж Міністерства. Водночас у ці роки посилювалось постачання книгами духовенства [4, с. 6; 8, с. 15; 9, с. 19].

У 1870 – 1871 роках спостерігається деяке пожвавлення активності у діяльності Комітету. Між іншими, обговорювалися питання про заходи для поширення народної освіти. Були прийняті резолюції про необхідність надати всім грамотним людям можливість повної свободи у справі викладання грамоти серед народу. Також, на думку Комітету, уряду та громадським організаціям треба влаштувати педагогічні курси, з'їзди вчителів, а також піклуватися про засоби щодо позашкільної освіти народу. Комітет висловив побажання про створення організацій народної освіти, видавничих об'єднань тощо. У 1870 році Комітетом було порушено клопотання про влаштування народного театру, для якого був складений план і репертуар патріотичного характеру. За пропозицією комісії, яка розробляла це питання, п'єси призначені для постановки в народних театрах, повинні не тільки мати морально-освітню мету, „а підвищенням патріотичного настрою в народі сприяють, хоч і побічно, благим починанням уряду”. У цьому, заслуга Комітету вважалася досить значною, оскільки він перший заговорив про створення театру для народу, і з цього моменту така ідея зароджується в вітчизняному суспільстві і приводить до влаштування розумних народних розваг [5, с. 17 – 18; 8, с. 26; 9, с. 20; 10, с. 8].

У 1871 році в Комітеті постає питання про вільну торгівлю книгами для початкового навчання, про що говорилося у відповідному клопотанні, але результати залишилися невідомими. Потім, у 1872 році Комітет клопоче через Вільне економічне товариство, але, на жаль, безрезультатно, про пониження поштової такси на перевезення книг. У 1873 році Комітет домогся пільгового перевезення невеликих книжкових пачок по залізниці [8, с. 27; 9, с. 20].

Однак у роботі Комітету постійно виникають труднощі. Так, з 1869 року припиняється видання комітетського журналу „Заняття Комитета грамотности” і з цього часу протоколи і звіти публікуються в журналі „Народная школа”

майже до 1873 року, потім у звітах Вільного економічного товариства, займаючи там від 4 до 10 сторінок. І тільки з 1880-х років звіти публікуються окремими брошурами.

Незважаючи на труднощі і негаразди, у 1869 році Вільне економічне товариство визнало повну самостійність Комітету під наглядом Ради Товариства. А ще у 1865 році Комітет розробляв правила для свого внутрішнього розпорядку, які потім увійшли в правила, затверджені у 1872 році міністром державного майна [8, с. 31; 9, с. 21].

У 70-х роках XIX століття діяльність Комітету дещо затухає, майже припиняється обговорення питань народної освіти, не виникають пропозиції, які треба було б втілювати в життя. Продовжують функціонувати тільки дві галузі: розсилання книг і видання списку погоджених книг. Кількість членів на загальних зібраннях зменшується до мінімуму, а кількість самих засідань зовсім незначна. Листування Комітету стає менш цікавим. Засобів для існування надто мало, Комітету доводилося існувати лише на пожертви, які одержували від московських купців. Ці надходження мали місце лише завдяки голові Комітету Н. Єрмакову, який на той час займав посаду директора Департаменту мануфактури і торгівлі. Проте майже всі кошти Комітет витрачав на розсилку книг. У 1877–1878 роках Комітет спрямовує свої заощадження на постачання книгами воєнних шпиталів на театр воєнних дій.

Значний вплив у ці роки на роботу Комітету здійснюють земства і школи: книг на околиці розсилають менше, а основний потік спрямовується, головним чином, у внутрішню Росію, на прохання училищних рад і земств. Крім безкоштовної розсилки книг, у значних розрізах відбувається купівля книг за дорученнями.

Кінець цього етапу характеризується деяким пробудженням, що виявлялося у виданні книг для народу. Так, за 1880 – 1885 роки Комітет випустив 30 назв книг у кількості 450.000 прим., тоді як у наступний період, з 1886 по 1893 рік виходять ці 30 назв у кількості 345.000 прим. [8, с. 31; 9, с. 22].

Закінчення другого етапу діяльності Комітету, на нашу думку, пов'язано з тим, що П. Єрмаков залишив посаду голови Комітету у зв'язку з хворобою. Як зазначають дослідники, за ним пішли не тільки деякі члени бюро, а й припинилися будь-які пожерти [9, с. 22].

З 1885 року розпочинається третій етап діяльності Комітету, „який значною мірою ставав підготовкою четвертого” [9, с. 22]. Список членів Комітету у порівнянні з 1878 роком (801 особа) набагато зменшився і включав лише 116 дійсних членів. У цьому з році головою було обрано Я. Михайловського, який довгий час займав посаду секретаря. Саме за його головування покращується матеріальне становище Комітету, завдяки неухильному збиранню членських внесків, улаштуванню концертів, читань, лекцій та інших заходів. Розпочинається активна громадська робота у зв'язку з налагодженням тісної співпраці з різними інституціями і особами. У 1890 році майже на всіх засіданнях читаються доповіді на актуальні та цікаві теми, привертаючи увагу не лише членів Комітету, а й широкої аудиторії. Наприклад, на одному з таких зібрань обговорювалося питання про роль народної школи у справі поширення сільськогосподарських знань. Загальні зібрання відбуваються часто і на них присутні всі бажаючі. Кількість членів збільшується з 116 до 424 осіб (до кінця 1892 р.).

Вважалося, що за цей період Комітетом було зроблено зовсім мало. Однак в актив ним проробленого слід віднести: збір відомостей про те, що читає народ, і про заклади, що сприяють народній освіті; порушення клопотання про полегшення стану народних читалень і про зміну основних правил Комітету; видання додаткових правил; створення Салтиковського фонду для видання книг для народу; влаштування виставки лубочних картин і участь у Паризькій всесвітній виставці 1889 року.

У Комітет все частіше починають надходити прохання про створення невеликих бібліотек, завідування якими на місцях беруть на себе місцеві діячі. На одному з засідань була внесена пропозиція збільшити склад видавничої комісії і зменшити ціну на книжки з метою більш широкого їх

розповсюдження. У 1888–1892 роках Комітетом були зібрані кошти на будівництво зразкової народної школи у селі Купчин, С.-Петербурзького повіту. Також у цей період була впорядкована бібліотека Комітету і поповнена значною кількістю книг і картин. У 1892 році „Голодною комісією”, яка в подальшому була реорганізована в комісію допомоги школярам, організується допомога голодуючим учням народних шкіл. З ініціативи В. Латишева був створений фонд імені І. Тургенєва для видачі із нього народним учителям позик на купівлю книг.

У кінці третього періоду в Комітеті виникають непорозуміння між старими членами і новими. Останні незадоволені слабкою видавничою діяльністю, уповільненим реагуванням і виконанням рішень загальних зборів, наданням переваги, при розповсюдженні книг, школам церковно-повітовим та ін. [8, с. 41; 9, с. 29].

У квітні 1893 року відбуваються вибори до Ради Комітету. Головою обирається Н. Варгунін, але після його відмови, на наступному загальному зібранні головою призначають В. Скалона. Виборами нового складу членів Ради завершується третій етап і розпочинається четвертий „найбільш плідотворний з усіх 4-х періодів, але надто короткий” [9, с. 29].

Так, у 1893–1895 роках Комітет виявляє активну і різносторонню діяльність. Насамперед Рада звертає особливу увагу на запровадження нових засобів позашкільної освіти; потім приймає цілий ряд клопотань про полегшення різних сторін шкільної освіти; веде широке листування з периферією, видає каталоги і довідкові посібники. Розширює діяльність і видавничу комісія. Кількість членів значно збільшується (1 січня 1894 р – 644 особи, 1 січня 1895 р. – 833 особи, 1 січня 1896 р. – 1025 осіб). Покращується також і матеріальний стан. Бібліотека Комітету швидко поповнюється російськими та іноземними книгами і журналами.

Упродовж цього періоду проводиться робота за різними напрямками, як-то: збирання коштів на облаштування безкоштовних народних читалень, а водночас ведеться листування з земствами з приводу їх організації;

розглядаються питання про покращення стану української літератури; видається каталог кращих книг для народних читалень; розсилаються книги, закуплені для 110 читалень і випускається 721600 примірників нових видань; через Вільне економічне товариство Комітет порушує клопотання про відміну тілесних покарань; при Комітеті вирішують створити спеціальний фонд на облаштування народних бібліотек; окремо звертаються до відповідних інстанцій з проханням допустити в народні читальні, що створюються в Малоросії, книг українською мовою; вирішуються питання про юридичні консультації з питань народної освіти (відкриття недільних шкіл, бібліотек, організація товариств народної освіти або народних читань тощо) [8, с. 44; 9, с. 30].

З весни 1893 року Комітет розпочинає співпрацю з іноземними товариствами народної освіти і редакціями зарубіжних педагогічних журналів [2, с. 25]. У 1894 – 1895 роках з'являються випуски систематичного огляду народно-навчальної літератури; а з 1894 року було прийнято рішення про публікацію щорічного огляду народної літератури, навіть були виокремлені відділи – популярної і дитячої літератури [8, с. 53].

У подальшому Комітет планував здійснити такі заходи: не лише створити, як уже зазначалося раніше, фонд для облаштування бібліотек, а й налагодити всіляке сприяння відкриттю бібліотек на фабриках і заводах; організувати народні бібліотеки і в неземських губерніях Російської імперії; створювати народні музеї, які могли б слугувати просвітницькими центрами.

Проте здійснити заплановане не вдалося. С.-Петербурзький Комітет грамотності припиняє свою діяльність, саме в період, коли він став потрібним і незамінним організатором у справі розповсюдження народної освіти, коли напрацьований досвід допомагав вишукувати і впроваджувати нові форми роботи з метою просвітництва. Він став небезпечним „для тих темних сил, житейське благополуччя яких побудоване на народному невігласті” [9, с. 33].

Що саме стало причиною ліквідації Комітету? У кінці 1894 року Міністерством внутрішніх справ було порушене питання про передачу

Комітету у відомство Міністерства народної освіти з метою посилити контроль уряду над діяльністю приватних осіб в галузі народної освіти” [9, с. 35; 1, арк. 54–63].

Такий крок передбачав зміну статуту Комітету, а отже, і напрямів його діяльності. Звичайно, цього не могли прийняти члени Комітету. За словами Д. Прототопова, всі, хто міг, клопотали про збереження Комітету. Однак будь-які спроби, залишитися у попередньому статусі були марними. Після довгих обговорень та суперечок, у листопаді 1895 року було затверджене положення Комітету міністрів про передачу Комітету у підпорядкування Міністерства народної освіти. А в грудні цього ж року відбулося останнє засідання Ради С.-Петербурзького Комітету грамотності, після чого члени Ради оголосили про відмову від займаних посад і доповіли про це міністру народної освіти.

Ліквідаційна діяльність Ради Комітету затягнулася до першого засідання нового Товариства грамотності (квітень 1896 р.), так як Статут нового товариства ще не був виданий і у зв’язку з цим не було обрано нове Правління, якому можна було передати справи. Однак у цей же час почали надходити від членів Комітету відмови про участь у роботі нового товариства і в результаті в складі Комітету залишилося близько 180 осіб. За словами старих діячів Комітету „ця масова відмова справила тоді сильне враження на суспільство. Серед мотивів відмови часто зустрічались заяви, що віднині Комітет буде позбавлений самостійності, яку він мав, перебуваючи при Вільному економічному товаристві, і що його діяльність таким чином буде зведена до нуля” [9, с. 41]. Так припинилася діяльність С.-Петербурзького Комітету грамотності.

Отже, в результаті аналізу історико-педагогічної літератури нами виявлено та обґрунтовано етапи просвітницько-педагогічної діяльності С.-Петербурзького Комітету грамотності. *Перший етап (1861–1864)* пов’язаний з розсилкою книг, заснуванням школи для підготовки сільських учительок, опублікуванням журналу „Заняття Комитета Грамотности”, розглядом питань про впровадження української мови в народні школи,

виданням списків книг і посібників, погоджених Комітетом, проведенням конкурсів на кращі посібники та книги для народного читання, створенням в провінціях книжкових складів та ін.

Другий етап (1864 – 1885) характеризувався розсилкою книг; виданням огляду народної літератури; збором відомостей про народну освіту; публікацією народних книг; постачанням книгами духовенства; обговоренням питань про заходи для поширення народної освіти; прийняттям резолюцій про необхідність надання всім грамотним людям можливості повної свободи у справі викладання грамоти серед народу, про організацію педагогічних курсів та з'їздів учителів; клопотанням про влаштування народного театру тощо.

Третій етап (1885 – 1893) позначений порушенням клопотань про полегшення стану народних шкіл, зміною основних правил Комітету та виданням додаткових, створенням Салтиковського фонду для видання книг, улаштуванням виставки лубочних картин і участю у Паризькій всесвітній виставці (1889), впорядкуванням бібліотеки Комітету і поповненням значною кількістю книг і картин, організацією допомоги голодуючим учням народних шкіл та ін.

Четвертий етап (1893 – 1895) ознаменувався прийняттям клопотань про полегшення шкільної освіти; виданням каталогів і довідкових керівництв, облаштуванням безкоштовних народних читалень; порушенням питання про покращення стану української літератури; виданням каталогу кращих книг для народних читалень; поданням клопотання про відміну тілесних покарань; створенням спеціального фонду на облаштування народних бібліотек; домаганнями про допуск в народні читальні, що створювалися в Малоросії, книг українською мовою; наданням юридичних консультацій з питань народної освіти (відкриття недільних шкіл, бібліотек, організація товариств народної освіти або народних читань) тощо.

У підсумку зазначимо, що Санкт-Петербурзький Комітет грамотності безперечно своєю діяльністю сприяв поширенню не лише грамотності, тобто набуттю людьми вміння читати, писати, рахувати, він формував духовність,

почуття людської гідності, поширенню відомостей з різних галузей знань. Зрештою, будь-яка просвітницька діяльність заслуговує уваги і поваги, адже вона спрямована в майбутнє.

Література

1. **Высочайшее** повеление (Указ Николая II от 17 ноября 1895 г. „О передаче в ведение Министерства народного просвещения С.-Петербургского и Московского Комитетом грамотности”) // Центральный державный историчный архив м. Києва. – Ф. 707, оп. 296, спр. 68 (II ч.). – Арк. 54 – 63.

2. **Горчагов И.** Обзор деятельности Комитета грамотности за тридцать три года его существования / И. Горчагов // Русская школа. – 1895. – № 1. – С. 14 – 27.

3. **Журнал** заседания комитета грамотности при Императорском вольном экономическом обществе 9-го ноября 1861 года // Журнал Министерства народного просвещения. – 1862. – Ч. 113. – С. 14 – 17.

4. **Обзор** деятельности Комитета грамотности за 1868 год // Летопись Комитета Грамотности при Императорском Вольном экономическом обществе. – 1869. – № 3. – С. 4 – 10.

5. **Обзор** деятельности Комитета грамотности за 1870 год // Летопись Комитета Грамотности при Императорском Вольном экономическом обществе. – 1871. – № 2. – С. 14 – 20.

6. **Обзор** деятельности комитета грамотности за первый год его существования // Журнал Министерства народного просвещения. – 1862. – Ч. 114. – С. 163 – 170.

7. **Объявление** от комитета грамотности, открытого при 3-м отделении Императорского вольном экономическом обществе // Журнал Министерства народного просвещения. – 1861. – Ч. 110. – С. 132 – 134.

8. **Протопопов Д. Д.** История С.-Петербургского комитета грамотности, состоявшего при Императорском Вольном экономическом обществе (1861 – 1895 гг.) / Д. Д. Протопопов. – СПб. : [б. и.], 1898. – 76 с.

9. **С.-Петербургский** комитет грамотности (1861 – 1911). Исторический очерк и воспоминания / К. Диксон, Б. Кетриц. – СПб. : Т-фия акционерного общества „Слово”, [б. г.]. – 57 с.

10. **С.-Петербургский** комитет грамотности, состоящий при Императорском Вольном экономическом обществе (1861 – 1881). – СПб. : Т-фия Дома призр. малолетн. бедн., 1881. – 16 с.

11. **Учреждение** комитета грамотности при Императорском вольном экономическом обществе // Журнал Министерства народного просвещения. – 1861. – Ч. 110. – С. 55 – 57.

Voitova L. V.

Stages of Educational Activity of Saint Petersburg Grammar Committee (1861 – 1895)

The first (1861 – 1864), the second (1864–1885), the third (1885 – 1893) and the fourth (1893 – 1895) stages of educational and pedagogical activities of the St. Petersburg Committee of literacy were identified and grounded. It was found that the Committee's work consisted in spreading education among the people, involving circulation books; establishing schools for rural teachers training; publication of a journal; the consideration of the question about implementation of the Ukrainian language into public schools; publishing of the agreed books and manuals lists; holding contests for the best manuals and books for popular reading; creating book stores in provinces; collecting data about public education; publication of people's books; providing clergy with books; discussion the issues on measures for the dissemination of public education; sending petitions to place national theater; organization of help for public schools famished pupils; publication of catalogs and reference guidelines; improvement of free people's reading rooms; discussion the questions on the improvement of Ukrainian literature status; publishing a catalogue of the best books for public reading rooms; breach the notice of motion about corporal punishment abolition in schools; creation of a special fund for the improvement of public libraries; concession of legal counseling on public education (opening of Sunday schools and libraries, organization of public education societies or people's readings rooms) and others.

Key words: educational and pedagogical societies, St. Petersburg Committee of literacy, public education, educational establishmants.

Відомості про автора

Войтова Людмила Володимирівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки, соціальної роботи та історії педагогіки Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Стаття надійшла до редакції 15.04.2013 р.

Прийнято до друку 26.04.2013 р.